

Горан Николић*, Пирот
Goran Nikolić, Pirot

О мењању и напуштању пиротског говора у другој половини XX и почетком XXI века

Changing and abandoning Pirot dialect in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century

Сажетак: Све до шездесетих година двадесетог века пиротски говор се мењао врло sporo и мало се разликовао у односу на сјање са краја деветнаестог века. Осим породице, ниједан други фактор није могао озбиљније да утиче на говор Пироћанаца. У склопу великих промена које су изазвале индустријска и информатичка револуција, почиње брже мењање пиротског говора, да би од краја двадесетог века све израженија била тенденција његовог напуштања. Циљ истраживања је да се разјасне узроци ових појава. Процеси се истражују из социолошко-антрополошког угла, с тим да се као илустрације дају примери из говора. Основни метод је посматрање, а коришћена је и анализа садржаја и архивска грађа.

Кључне речи: Пирот, дијалекат, дијалекат, тенденција, традиција, национализам

Abstract: Until the 1960s, the language and speech in Pirot changed very slowly and differed little as compared to the end of the nineteenth century. Apart from the family influence, there was not any other factor that could seriously affect the language used by the citizens of Pirot. As part of the great changes caused by industrial and information revolution, the language used in Pirot began to change more rapidly and towards the end of the twentieth century, the tendency to abandon it was more and more evident. The end of this research is to clarify the causes of these phenomena. The processes are analyzed from the sociological and anthropological point of view with examples given to

* goranmnikolic@gmail.com

illustrate the language used. The basic method is observation with content analysis and archived materials used as well.

Keywords: *Pirot, dialect, diglossia, identity, tradition, nationalism*

Од почетка шездесетих година XX века па до 2021. године, када се пише овај рад, говор становника пиротског краја много се брже мењао него раније. На самом крају двадесетог, а још више у прве две деценије двадесет првог века, јавља се појава која је раније била изузетна реткост у пиротском крају – одлука неких мештана да напусте пиротски говор, нарочито у области васпитања деце, која се стриктно подучавају да говоре искључиво стандардним српским језиком чак и у свом завичају у коме и даље живе. Овде ћемо настојати да те промене осветлимо из социолошко-антрополошког угла. У досадашњим истраживањима пиротског говора био је доминантан лингвистички приступ. Лингвистичких детаља има и у овом раду, али су они дати, пре свега, као илустрација у функцији социолошко-антрополошког приступа. Основни метод истраживања је посматрање – аутор је скоро цео наведени период живео у Пироту и дуго се интересовао за назначену тему. Коришћена је и анализа садржаја, као и архивска грађа.

(НЕ)МЕЊАЊЕ ПИРОТСКОГ ГОВОРА У БЛИЖОЈ ПРОШЛОСТИ

Све до почетка шездесетих година XX века, говор становника пиротског краја врло се мало променио у односу на говор из друге половине XIX века. То је био говор¹ који се значајно разликовао од стандардног српског језика. Шездесетих година, донекле и седамдесетих, још увек је живело прилично особа рођених у другој половини, односно крајем XIX века. Њихов говор, затим говор оних из средње генерације који су били рођени у првој половини XX века, као и говор тада најмлађих, рођених после Другог светског рата, скоро да се није разликовао. У говору најстаријих могао се понекад чути неки архаизам који се већ губио у говору, док су они из средње и млађе генерације почели донекле да у свој говор уба-

¹ С обзиром да ова студија није лингвистичка у ужем смислу, овде не улазимо у дефинисање и разграничавање појмова као што су језик, говор и дијалекат.

цују и неке, за дотадашње прилике, нове речи, али су те разлике биле скоро занемарљиве. Аутор је у свом детињству, шездесетих и почетком седамдесетих година, затекао живе прадеду и прабабу и довољно често слушао њихов, као и говор других старих људи, тако да је сигуран у изречену тврдњу о скоро потпуној идентичности говора различитих генерација тадашњих Пироћанаца.

На селу су се скоро сви бавили пољопривредом, обрађивали земљу и чували стоку на исти начин као и њихови преци у минулим вековима. И све оно друго у животу сељака што није била производња основних потрештина такође је функционисало по обрасцима наслеђеним од предака. Такође и у пиротској вароши највећи број људи живео је скоро исто онако као и њихови преци, са занатством и трговином као основном делатношћу и обрадом њива и винограда у околини града. У самој занатској делатности новине су се појављивале нешто чешће него у пољопривреди, зато што занатлије нису производиле само за себе и локалне купце, већ у одређеној, макар и мањој мери, и за удаљена тржишта са којих су понекад стизали специфични захтеви због којих је било неопходно да се примене неки алати, материјали или поступци који се до тада нису користили. Скоро сви ти алати и поступци и већина материјала стизала је из Западне Европе, па су за њих прихватани и називи из западноевропских језика (*винкла, ѿшилерај, шмирџање*, итд). Прихваћене су стране речи и за техничке проналаске за које није пронађена адекватна домаћа реч (*ѿелефон, ауѿо, филм, авион*, итд). Генерално би ипак могло да се каже да спори привреди развој није могао да у већој мери утиче на мењање локалог говора.

И села и град функционисали су као прилично самодовољне заједнице у којој су људи живели без озбиљнијих утицаја са стране. Електронска средства информисања нису постојала или су била у зачетку, донекле развијена била је једино штампа, али пошто је већина становништва била неписмена или скромно писмена, новине су се слабо читале. Осим малобројних трговаца и још малобројнијих школараца, људи су веома ретко самостално путовали, туризам није ни постојао, па је и таква могућност утицаја говора из других крајева била минимална. Печалбари који су током летњих месеци одлазили у удаљене крајеве Србије, Бугарске, Турске и Влашке да обављају физичке и занатске послове чинили су то најчешће групно, све време и на раду и изван рада држали су

се заједно, имали заједнички смештај и комуницирали углавном између себе, пиротским говором.

С обзиром на то да је школски систем на стандардном књижевном српском језику уведен чим је пиротски крај ушао у границе српске државе 1878, поставља се питање зашто у доста дугом периоду о коме овде говоримо – од краја XIX па до средине XX века, школа није успела да иоле озбиљније утиче на промену традиционалног говора. Разлози леже и у држави и у самом становништву. Краљевина Србија је била сиромашна и није могла брзо и лако да изгради школски систем који за време турске владавине није ни постојао, барем не као државни. Требало је изградити школске зграде, набавити наставна средства, обезбедити школоване учитеље и плате за њих и служитеље, што је за тадашњу државу био задатак који је она тешко и споро извршавала. С друге стране, становништво није много ценило школу. Деца су сва знања потребна за живот стицала од својих старијих. Преовлађивало је мишљење да је довољно да се само науче слова како би могло да се прочита пореско решење или неки други документ који је слала држава, као и да човек може да се потпише. Такође се сматрало корисним да се научи рачун, како би се смањила могућност да се буде преварен у купопродајним односима². Све остало школско знање сматрано је за књишко, бескорисно у практичном животу. Због тога су деца слата у школу тек годину, две или три, женска деца често ни толико, а онда су активно укључивана у обављање једноставнијих пољопривредних, занатских или кућних послова. Стање се споро мењало и за време Краљевине Југославије. Да би се ово разумело потребно је имати у виду и чињеницу да је број запослених у јавном сектору у време обе краљевине био скроман, неупоредиво мањи него данас и да није било реално да они који се школују очекују и запослење у неком већем обиму у државној служби. То је био један од важних разлога слабе популарности

² Шездесетих и седамдесетих година XX века на пиротској пијаци су се као продавачице још увек појављивале неписмене жене са села које нису знале не само слова, него ни цифре, па нису могле ни да распознају новчанице по бројевима исписаним на њима, већ су се трудиле да то чине памтећи њихов изглед. Неки купци су тражили баш такве продавачице и приликом погађања настојали да их убеду да на погрешан начин тумаче вредност неких новчаница и тако на преваран начин купе веома јевтино.

школе у тим временима. Ствари ће почети брже да се мењају тек после Другог светског рата.

УБРЗАЊЕ МЕЊАЊА ПИРОТСКОГ ГОВОРА ОД ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА

Од 1960-их година у пиротском говору почеле су да се осећају промене које су се све више убрзавале, тако да је сада, 2021. године, ситуација знатно другачија. Многи Пироћанци престали су да *сју* и почели су да *сјавају*. Они се више нису ни *гусАли* (*гигзАли*)³ из *крЕвеӣ*⁴ већ су *усјајали* из *кревеӣа*. Уместо да *јОӣве мАнцу*, окренули су се *сјремању јела*. Престали су да једу *сас ложИце* и *вИлице*, већ *кашикама* и *виљушкама*. Када би јело било вруће, нису више чекали да *исјӣИне*, већ да се *олади*, а затим и да се *охлади*. Уместо у *зевнИк*, за туршију су ишли у *јодрум*. *ПлАгне* је постало *јодне*, *јӣОрник* – *јӣорак*, *њОјан* – *њен*, *јЛӣка* – *јуӣљај*, *нацАӣњичав* – *незјрайан* (*неодмерен*, *јрјав*, *јруб*, *брзойлеӣ*), *смеӣАна* – *кајмак*, *морУза* – *кукуруз*, *врца* – *канај*, *чур* – *дим*, *Рӣћа* – *ноздрва*, а *ојАшка* – *реј*. *ЂИша* је постала *киша* и престала је да *Иде*, већ је почела да *јада*. *ШУӣӣа* је постала *јаӣрика*, а за исту биљку повукла се и реч *јӣӣЕр*. Иста реч се користила и за кухињски зачин али је и ту потиснута од израза *алева јаӣрика*. И родбина се променила. *БашӣА* је постао *ојӣац*, док је *бјӣӣа* као реч из стандардног српског језика почела да се користи уместо пиротске речи *јрадИна* (у смислу – повртњак). *ТеӣИн* је постао *јича*, *гАга* – *сека*, а *Ућа* – *ујак*. Рођаци младенаца су раније за другу страну били *свајӣНИ-*

³ У пиротском говору постоји глас који се у лингвистичким текстовима најчешће обележава са *s*, па је реч код које је стављен знак за ову фусноту најпре и написана коришћењем тог знака - *гусали*. Међутим, има доста дијалекатских текстова, нарочито у књижевности, где глас *o* коме је реч није обележен са *s* већ са *gз*. Зато смо приликом првог појављивања овог гласа у нашем тексту написали обе верзије – и *гусали* и *гигзали*, док ће се надаље користити само верзија са *s*.

⁴ У написима у којима има дијалекатског говора јужне и источне Србије, једини, тзв. експираторни акценат често се обележава истим знаком као дугоузлазни акценат стандардног српског језика, па би реч из горњег текста била написана овако: *крѐвеӣ*. У овом раду, експираторни акценат обележавали смо тако што смо акценатовано слово писали велико – *крЕвеӣ*.

на, појединачно – *сваїи* или *сваА*. Овакво ословљавање није било само у времену непосредно око свадбе, већ целог живота, барем за блиске рођаке младенаца, на пример: *Кво рабОїи сваа-Мара? ПоздрАвїе се на сваїи-ЖИвка*. Међутим, *сваїиИна* се изгубила и појавили су се *їријаїељи*, односно *їрија* и *їријаїељ* (или *їрикан*). *ГолЕм* је постао *велики*, *їЛно* – *їуно*, *Убаво* – *леїо*, а *млОїо* – *мноїо*. *МуА* се профинила и постала је *мува*, а *бробИњак* – *мрав*. Паралелно са променом свог назива, *мрав* је престао да живи у *бробИњало* и преселио се у *мравињак*. И *шииЕ* је од ружног пачета постало лабуд – у првој фази се најпре преобразило у *влашу*, а коначно у *флашу*. Љубитељи шприцера више нису пили *ћИло на ћИло*, већ су прешли на *лиїар на лиїар*. Током игре, деца више нису *врљА-ла кАмик*, већ су *бацала камен*. Двоје заљубљених су престали да се *обИчају* и почели су да се *воле*. Примера повлачења пиротског говора пред стандардним српским језиком има тако много да бисмо могли да испунимо хиљаде страница. То повлачење највише се осећа у замени речи онима из стандардног српског језика, али га има и у коришћењу падежа и код глаголских промена, у акцентовању, компарацији и и другим особинама језика.

Како је дошло до значајног убрзања промена у пиротском говору и како су се оне одвијале? Прва помисао би могла да буде да је дотадашњи врло слаб утицај школе ипак појачан. Чим су после Другог светског рата дошли на власт, комунисти су одмах укинули плаћање школарине од основне школе до факултета. Већ неколико година после рата та власт је уместо дотадашње четвороразредне основне школе увела осморазредну као обавезну и то не само декларативно него и стварно. Отворен је велики број нових средњих школа и факултета. Битно је рећи да су се околности промениле и у томе што је под окриљем државе извршена убрзана индустријализација, паралелно са државном индустријом и пратећим делатностима убрзано се развијао и ванпривредни јавни сектор, укупан број радних места у државном сектору био је све већи и већи, а добијање школске дипломе, макар иза ње и не стајало неко стварно знање, доживљавало се као добијање потенцијалне улазнице за таква радна места. Школе су постале масовно посећене, с тим да је већина љака настојала да кроз школовање прође са што мање труда. Због свега овога, утицаја школе на озбиљнију промену пиротског говора и даље није било. Тиме не желимо да кажемо да је и потпу-

но изостао. Уместо некадашњег преовлађујућег четворогодишњег, школовање је сада за већину ђака трајало једанаест-дванаест година (осмогодишња основна плус средња школа), а и број студената се знатно увећао. У тако дугом контакту са школом некаквог утицаја на језик ђака ипак је морало да буде, али он није био сразмеран повећаном присуству школе у животу деце и омладине.

Један други феномен показао се успешнијим у суптилном ширењу утицаја стандардног језика – била је то телевизија. У Југославији се она у пуном замаху појавила почетком 1960-их. За разлику од школе која се доживљавала као врста принуде и нужног зла, људи су с великим занимањем гледали телевизијски програм, подешавајући друге своје активности праћењу омиљених емисија. Пошто је програм био на стандардном српском језику, стално и одушевљено праћење телевизијских емисија носило је са собом и приближавање Пироћанаца стандардном језику. Додуше, то није значило да су Пироћанци напречац њиме и проговорили, али је кључна чињеница да је са појавом телевизије стандардни језик први пут трајно ушао у све пиротске куће. Електронски медиј који се појавио пре телевизије – радио, није могао да оствари такав утицај јер му је недостајала важна видео компонента. Уз то, када се радио појавио негде између два светска рата, убедљива већина становништва пиротског краја живела је на селу, а безмало у ниједном од њих није било електричне струје. Електрификација и оних најзабитијих пиротских села завршена је тек 1977. године (Цветковић, 1977, стр. 5, 60). Чим би струја дошла у село, телевизија је заокупљала сељане исто као и становнике града, мењајући многе културне обрасце. Један од најзначајнијих дотадашњих обичаја била је *сегЕнћа* (седељка, прело), на којој се стварала, чувала и преносила традиционална култура. Међутим, седење су се правиле у вечерњим часовима, што се поклапало с телевизијским програмом и нису издржале његову конкуренцију. Како је у којем селу долазила струја и почела да се гледа телевизија, седење су нестајале иако су постојале вековима уназад.

Постојао је још један начин продирања стандардног језика међу Пироћанце који ни приближно није био тако утицајан као електронски медији, али га ипак треба поменути – то су били политички и самоуправни састанци. У социјалистичкој Југославији изграђиван је специфичан самоуправни систем који је подразуме-

вао велики број састанака у предузећима, установама, задругама, територијалним целинама (месним заједницама), једном речју – свуда. На тим састанцима Пироћанци су први пут чули неке речи стандардног језика, не само из сфере политике већ и шире. Људи би у почетку збијали шале с тим речима, али мало-помало и оне би се одомаћивале.

Повећани прилив речи из стандардног српског језика није никако значио некакву капитулацију пиротског говора, нарочито не у почетним фазама те појаве. Пиротски говор је нове речи прихватио на исти начин као и раније, тако што их је прилагођавао сопственим правилима. Тако, на пример, када су се у продавницама појавиле лагане ципеле које су се звале балетанке, изговор је од стране Пироћанаца одмах промењен. Наиме, у пиротском говору глас *к* испред *е* прелази у *ћ* (*рука* – *руће*, *јушка* – *јушће*, *Тогорка* – *Тогорће*, итд). Такође, у пиротском говору не постоји краткоузлазни акценат који постоји у књижевном облику наведене речи, већ само један једини – експираторни, који је и употребљен, али је и померен за један слог ближе крају речи. Нестала је и ненаглашена дужина која се налазила на том слогу у стандардној варијанти. Коначан резултат овог прилагођавања гласи *балетћАнће*.

Поред речи за нове производе, техничке проналаске, алате и машине, широко су прихватане и речи за разне апстрактне појмове, за које није могла бити нађена нека већ постојећа пиротска реч. Има случајева да се реч делимично мењала, а понекад и да се за нови појам користи нека већ постојећа реч. Пример за то је бицикл. У једној варијанти је именица бицикл мењана тако што је њен облик био с промењеним акцентом – *бицћИкла*, а и прешла је из мушког у женски род. Међутим, за исто превозно средство и дан-данас паралелно се користи и реч *ићОчак* која је од памтивека постојала, само јој је придодато још једно значење (*ОцћУиџра си игО на рАбоићу сас ићОчак* – Јутрос идох на посао бициклом.) Генерално, и у случају да је нова реч прихватана, наизглед, без промена, редовно је мењан акценат и то не само његове квалитативне и квантитативне особине, већ врло често и место у речи. Именица би се по падежима мењала на пиротски начин – поред номинатива, само акузатив и вокатив могу да имају другачији облик, мада има доста речи код којих се ни то не дешава. Остале падежне функције приказују се уз помоћ предлога – *од дирЕкћџора*, *на дирЕкћџора*, *сас дирЕкћџора*,

йри дирЕкѿора, итд. У одређеном виду, именице добијају постпозитивни члан – у мушком роду *дирЕкѿорайѿ*, у женском – *дирЕкѿоркаѿѿа*, а у средњем – *дирЕкѿорчеѿѿо*. Поређење нових придева и прилога вршено је на „пиротски“ начин, по аналитичкој компарацији. На пример, када се ширењем научне медицинске терминологије појавила реч *склероѿѿичан*, њена компарација није вршена према правилима стандардног српског језика (склеротичан – склеротичнији – најсклеротичнији), већ додавањем партикула *ѿо* и *нај* испред позитива овог придева: *склерОѿѿичан* – *ѿОсклероѿѿичан* – *најсклероѿѿичан*. Дакле, за све врсте неологизама важила су она правила која важе и за оне речи које су биле пиротске од раније. Читаоце који не поседују натпросечна лингвистичка знања, а ипак се интересују за граматику пиротског говора, упућујемо на рад *Говор Пироѿѿа* (Живковић, 2014). Лаицима је чудно помињање граматике пиротског и сваког другог локалног говора јер су много пута чули да они нису у складу са граматичким правилима. То јесте тачно уколико се мисли на граматичка правила стандардног језика. Међутим, и дијалекти имају своју граматику која није мање кохерентна од оне граматике која је од стране државних органа проглашена за стандард у некој земљи. У том смислу наводимо и цитат из уџбеника *Uvod u opшту lingvistiku* у коме његов аутор Ранко Бугарски пише да у „...domenima strukture i geneze nema načelne razlike između jezika i dijalekta: čisto lingvistički gledano, svaki dijalekt je potpun komunikacijski sistem koji ima sva obeležja jezika, pa u tom smislu dijalekti stvarno ili potencijalno i jesu jezici“ (Бугарски, 2003, стр. 237).

Убрзани прилив сеоског становништва у град у време индустријализације није на пиротски говор утицао у истој мери као на говоре у другим крајевима јужне Србије. Други јужњачки градови су углавном били у ситуацији да се у њих слива сеоско становништво које не користи увек исти дијалекат, односно поддијалекат. Тако, на пример, Станислав Станковић (1997) наводи да су се из сеоског залеђа Власотинца у тај град слили говорници три поддијалекта – заплањског, лужничког и јужноморавског. Ова мешавина деловала је подстицајно да се тежи уједначавању говора, што је у пракси обично значило брже клизање ка стандардном српском језику. Ситуација у пиротском крају била је једноставнија. Традиционални говор у пиротској вароши врло мало се разликовао од

сеоског, а ни различити делови пиротске општине, па ни округа, нису имали веће разлике у говору. То, наравно, не значи да их није било нити да их и сада нема, али су оне биле такве да у комуникацији између досељеника са села и варошана староседелаца, као и између досељеника сељана из различитих делова пиротског краја није било иоле озбиљнијих неспоразума. Клизање ка стандардном језику зато је било нешто спорије, барем пре интензивирања информатичке револуције, тј. пре појаве интернета.⁵

Шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година пиротски говор се и даље доста добро држао. Аутор овог рада је у периоду 1975-1979. био ђак пиротске Гимназије која је и тада била елитна школа, вероватно још елитнија него што је сада. Скоро сви људи из виших друштвених слојева (директори, политичари, судије, лекари, просветни радници, официри и слични) слали су своју децу у гимназију, а било је и доста деце из радничких и сељачких породица која су ту школу хтела да искористе као канал вертикалне друштвене покретљивости. Сви ми, њени тадашњи ђаци, од првог до последњег, говорили смо пиротски. Стандардним српским језиком говорило се углавном током трајања школског часа. Тада су и падежи и све друге особености књижевног језика коректно поштоване, осим што речи нису баш акцентоване као у стандардном језику. Али већ на ходнику, у школском дворишту, на корзоу, журци, спортском догађају – причало се доминатно пиротски. Када смо којом згодом улазили у професорску канцеларију (зборницу) могли смо да чујемо да и професори почесто између себе говоре пиротски, а понекад се дешавало да се неки од њих на ходнику или у дворишту обрате ученику на дијалекту. Међу нашим друговима било је и деце официра из пиротске касарне, која је била велика и у којој је, по сећањима неких садашњих војних пензионера, било и по двеста активних војних лица. Ти људи су долазили из различитих крајева Југославије, било је ту и Словенаца, Македонаца, Албанаца, Мађара. Убрзо по доласку у Пирот, та официрска деца би проговорила пиротски.

Школски часови су били животна ситуација у којима се стандардни српски језик вероватно највише користио. У пошти, поре-

⁵ О сличностима и разликама између говора Пирота, Беле Паланке, Тимока, Висока, Забрђа, Бурела и Лужнице видети рад Андреја Собољева (Соболев, 1995).

ској управи и свим другим јавним надлештвима, у продавници, у лекарској ординацији, било је сасвим уобичајено да грађанин говори на пиротском, а да му се често тако и одговара. У предузећима и установама и руководиоци и радници, односно службеници, такође су између себе претежно говорили пиротски. На честим самоуправним састанцима није било ништа необично да нека дискусија такође буде на пиротском. Степен формалног образовања запослених скоро да није имао утицаја на коришћење или некоришћење пиротског говора. Медицинска радница у пензији која је била члан радничког савета у пиротској болници причала ми је да је на састанцима тог самоуправног тела и директор понекад говорио на пиротском, нарочито онда када је желео да буде сугестиван.

У међувремену, најважнији промотер стандардног језика међу обичним становништвом – телевизија, континуирано је проширивала свој програм. У почетку је постојао само један једини канал који је почињао с емитовањем касно после подне и завршавао већ око 23 сата. Касније је програмски попуњена најпре средина дана, затим је уведен ноћни, па и јутарњи програм. Поред државне, од деведесетих година јављају се и приватне телевизије. Становништво, и старо и младо, и писмено и мање писмено, све више времена проводило је уз телевизор, а тихи уплив стандардног језика био је све већи и већи.

До деведесетих година XX века људи су понајвише комуницирали са људима из свог ужег завичаја па је коришћење локалног говора било уобичајено. Међутим, тада је створен интернет, технички проналазак којим је могућност протока информација проширена до тада неслућених размера и који је већ у првој деценији XXI века почео да се користи и од обичног становништва. Пироћанци у комуникацији са особама из Србије користе стандардни српски језик, јер би коришћење локалног говора могло да изазове забуну. Међутим, са већим коришћењем интернета, Пироћанци су несвесно почели да елементе стандардног српског језика све више користе и у директној комуникацији са сопственим суграђанима.

Треба указати на још један фактор који може значајно да утиче на повлачење локалног говора – боравак деце у обдаништима или „вртићима“ у којима се васпитачице деци обраћају на стандардном српском језику. Шездесетих и седамдесетих година релативно велики број жена није нигде радио осим што су биле домаћице,

па су саме чувале своју децу говорећи с њима на пиротском. Ако би се указала потреба, децу су могле да причувају бабе и деде, комшиница је такође понекад могла да припомогне, а и те особе су тада причале пиротски. Временом се капацитет обданишта повећавао, док се број деце, због пада наталитета, стално смањивао, па је обухват деце тим тзв. предшколским васпитањем био све већи. Оправдано може да се претпостави да није далеко дан када ће места у обдаништима бити за сву децу, а да због општег раста друштвеног стандарда, трошак боравка који плаћају родитељи буде релативно мали, можда чак све буде и бесплатно. Такав развој предшколског образовања уз круто коришћење само стандардног језика од стране васпитачица неминовно води ка потискивању локалног говора код деце.

Сада када се пише овај рад – 2021. године, значајан број Пироћанаца у самом Пироту и околним селима говори мешавином пиротског говора и стандардног српског језика. То значи да су пиротски говор и стандардни српски језик испреплетани, понекад, и у једној истој реченици. Тако сада говоре већ и старији полуписмени сељаци из најзабаченијих пиротских села, што се, на пример, може видети и из етнографских записа Дејана Крстића и Драгољуба Златковића начињених у новије време (Крстић, 2019; Златковић, 2015).⁶

У савременом тренутку, чини се да би, што се говора тиче, основна опредељења становника пиротског краја могла да буду следећа:

1. Са људима из свог завичаја комуницирати на свом дијалекту. То што у време информатичке револуције свет као да заиста постаје нека врста „глобалног села“ не значи аутоматски и да престаје потреба за неким посебним, па и локалним идентитетима, које отеловљују и дијалекти. Поред комуникацијске функције, локални говор може да „служи (и) за изражавање локал-

⁶ Придодаћемо још један податак који указује на ширење стандардног српског језика. У Пироту и околним селима живи неколико хиљада Рома. У прошлости, скоро сви они су поред ромског језика веома добро говорили пиротски. Међутим, утицајем чинилаца које смо већ описали у претходном тексту, и Роми се окрећу стандардном српском језику. Пролазећи више пута пешице улицама пиротског Ромског насеља, ослушкивао сам како између себе комуницирају ромска деца док се играју. Језик комуникације најчешће је био стандардни српски, а не ромски нити пиротски говор.

ности, солидарности, везаности за место и простор“ (Петровић, 2016, стр. 535).

2. За комуникацију са људима из унутрашњости Србије и некадашње Југославије солидно овладати стандардним српским језиком.

3. Интернет је омогућио лаку комуникацију са људима из целог света, а да би се та могућност у значајнијој мери искористила, потребно је савладати знање макар једног светског језика.

Највећи број становника пиротског краја може коректно да се споразумева на стандардном српском језику, укључујући и оне са скромним формалним образовањем. Такође, брзо се повећава број оних који знају и светске језике, пре свега најкоришћенији језик данашњице – енглески. И многи од оних који не знају добро ниједан светски језик ипак овладавају најосновнијим елементима енглеског језика како би могли да користе интернет – главни савремени извор небројених информација. Међутим, што се тиче прве тачке, она у језичкој пракси није у потпуности прихваћена. Поједини Пироћанци нису више задовољни стањем диглосије – говорне праксе да се истовремено користе два језичка варијетета, један у школи и у контакту са званичном администрацијом, а други у незваничној свакодневној комуникацији (Трајковић, 2017, стр. 167). Ти Пироћанци почели су да говоре на стандардном српском језику и у неформалним контактима са житељима свог сопственог завичаја.

УДАРАЊЕ НА БАНДЕРЕ

У двадесетом веку било је врло мало Пироћанаца који су живели у завичају, а да су донели свесну одлуку да потпуно раскину с пиротским говором. Оваква појава би изазивала чуђење, па и подсмевање у локалној средини. На простору јужне и источне Србије, па и у пиротском крају, коришћена је једна популарна ругалица за сваког ко би покушавао да прича искључиво стандардним српским језиком. За њега би се рекло да *Удара на Бандере*. Аутори ове ругалице свакако су знали да у српском стандардном језику друга реч у њој има дугоузлазни акценат на другом слогу – *bandépe*. На истом месту је акценат и у пиротском говору, само није дугоузлазни већ експираторни – *bandEpe*. Акценат се у ругалици намерно повлачи према почетку речи, што је, за разлику од пиротског, његово при-

лично често место у стандардном српском језику, али не и у речи *бангѐра*, а све у циљу да би то звучало накарадно и за оног ко говори пиротски, али и за неког са стране, ко говори стандардним језиком. Појава да понеки староседелац пиротског краја у сопственом завичају говори стандардним српским језиком почела је да се помало примећује тек пред сам крај двадесетог, а све више у прве две деценије двадесет првог века. Овакво опредељење може да има две варијанте – прва, још увек ретка, да одрастао човек свесно крене да у свим ситуацијама говори искључиво стандардним језиком. Друга, блажа варијанта је да се на улици, у ресторану, на породичном веселу, на стадиону, са колегама на радном месту, са рођацима и познаницима говори мешавином пиротског и стандардног српског језика, али да се мала деца васпитавају и уче да говоре искључиво стандардним језиком. У најновије време, оваква језичка политика постала је врло популарна код младих родитеља и спроводи се од самог рођења принове. Уколико је детету дато име које у стандардном језику има акценат на другачијем месту од акцента тог истог имена на пиротском, сви укућани, деде и бабе, одмах се упозоравају да се детету обраћају искључиво у варијанти на стандардном језику иако је оно још увек беба. Дакле, ако се, на пример, дете зове *Антѐније* или *Натѐлија*, ова имена морају обавезно да се изговарају са књижевним акцентом на првом слогу, а никако не на пиротски начин, са експираторним акцентом на другом слогу – *АниѐОније*, односно *НаиѐАлија*. Када дете почне да говори и полако шири своје говорне способности, уколико употреби неку пиротску реч (односно пиротски начин изговарања речи) одмах се упозорава да то „није правилно“ већ да треба „лепо“ да прича. Детету се скреће пажња да не треба да прихвата пиротски начин говора иако га можда чује од неког другог детета или одраслог човека. У чување детета су, традиционално, и даље у приличној мери укључене бабе и деде. И они прихватају ставове младих родитеља. Ако би се, на пример, дете попело на ограду, а деда или баба хоће да га упозори да тако постоји могућност да се повреди, то може да се учини на пиротском говору, онако како су дотични деда и баба слушали целог живота и како су својевремено вероватно и они, онда када су били млади родитељи, опомињали садашње младе родитеље свог унучета. То би, на пример, могло да изгледа овако: *СлЕзни од Оѐрадуѐу! МОж се уѐЕѐаш, ѐа че ѐОсле и да вИкаш*. Међутим, много је већа веро-

ватноћа да се детету саопшти то исто, али на стандардном српском језику: „Сиђи са оградe! Можеш да се повредиш, па ћеш после и да плачеш.“ Уколико би се нарочито желело да се буде што удаљенији од пиротског говора, онда ће футур из друге реченице да се гради уз помоћ инфинитива који у пиротском говору уопште не постоји, па би онда крај те реченице чак гласио: „... па ћеш после и плакати“.

На улицама Пирота у најновије време може да се чује и види слика, која би још до пре двадесетак година била невероватна. Млади родитељ се шета са својим дететом коме, на пример, није јасно шта је неки пролазник или саговорник рекао на пиротском и од родитеља тражи објашњење. Родитељ, сав усхићен што ова ситуација показује да је успео план о изоловању детета од пиротског говора, нашироко преводи речи и реченице са језика дететовог сопственог завичаја у коме је оно рођено и све време живело до тада. Овакав начин језичког васпитавања функционише обично до пубертета када дете почиње да користи пиротски говор и то не само напољу већ и у кући, у присуству родитеља. Пиротски се говори и унутар омладинске вршњачке групе, нарочито онда када жели да се каже нешто ефектно. Ево примера како то може да изгледа: *Кво са? – Шта сада? Па ѿе...* – Па, ето... *КнОчи ч’Игемо на зїлеиОс* – Вечерас ћемо ићи у шетњу. (*Ч’Игемо* је скраћено од *че Игемо*, настало редукцијом вокала која је честа у пиротском говору, с тим да је честа и редукција читавих гласовних група па се *че Игемо* скраћује и на *ч’Имо*. Дијалекатска реч *зїлеиОс* означавала је сада већ напуштени обичај – традиционалну организовану шетњу у којој су се млади упознавали пред женидбу, тј. удају; ову реч садашња омладина понекад користи у пренесеном значењу и за своје савремене шетње.)

ЧЕке малко – Чекај мало. *ГлЕге ѿа оваја на кво се најраИла* – Гледај па ову на шта се направила. *Кво ћу ѿОлко обикАљаи?* – Што је толико обилазиш (у смислу – вртиш се око ње, удвараш јој се). *СвЕрим се да ли да вој исїрАїим ѿОздрав или да ћу ѿиїиУјем...* – Чудим се (у смислу – премишљај се) да ли да јој пошаљем поздрав или да је питам (у смислу – да ли би хтела да буде његова). *МАни, бе, не усРїше се у девОјчеїио, нЕе ѿОва за ѿЕбе!* – Мани, бре, не загледавај се (не пиљи) у девојче, није то за тебе, итд. На први поглед изгледа да је ово победа пиротског говора, али није тако. Особа која је тек од пубертета почела слободно да користи пиротски говор најчешће не може њиме да овлада као неко ко га је од најранијег детињства

упијао у својој кући и могао њиме слободно да говори. Такве особе не само да имају мањи фонд пиротских речи већ, што је још важније, несигурније су у грађењу реченице на пиротски начин. Горњи пример, да не би заузимао превише места, дали смо тако да се реченице на пиротском ређају једна за другом, али у пракси је обично другачије – између реченица на пиротском често има по неколико реченица ближих стандардном српском језику.

Није неочекивано да у регионима у којима се говори неки дијалекат, родитељи упућују децу да савладавају и стандардни језик да би спремно дочекала ситуације када ће комуницирати с неким ко није из њиховог краја. Међутим, видимо да се у последње две-три деценије у пиротском крају појавило и нешто додатно – не само да се деца упућују да савладавају стандардни српски језик, већ се тражи од њих да и са житељима сопственог завичаја говоре искључиво стандардним језиком. Који су мотиви родитеља за такву васпитачку праксу? Одговор на ово питање неко би можда потражио организовањем анкете или интервјуисања одређеног броја Пироћанаца, али такве технике прикупљања података нисам користио. Ради се о теми која може да буде прилично осетљива чак и за приватни разговор два пријатеља, а камоли за масовно прикупљање података. Многи од оних који би били анкетирани или интервјуисани, не тако давно су се подсмевали својим суграђанима који су форсирали стандардни српски језик, а сада се дошло до тога да и они траже од своје деце или унука да *Угарају на бАндере*. Велика је вероватноћа да би многи такви потенцијални испитаници, под разним изговорима, одбијали да одговарају на питања или, ако би ипак пристали, у својим одговорима не би били искрени, па би научна вредност прикупљених података могла да буде прилично проблематична. Зато сам се определио за технику класичног посматрања. Као становник Пирота био сам у улози инсајдера који може без икакве журбе да пажљиво прати све појаве везане за тему која га интересује.

ОМАЛОВАЖАВАЊЕ ПИРОТСКОГ ГОВОРА И ЊЕГОВИ УЗРОЦИ. РЕАГОВАЊЕ ПИРОЋАНАЦА

У настојању да се дође до разлога напуштања пиротског говора траг нас стално води на споразумевање између Пироћанаца и особа из других крајева Србије и некадашње Југославије. У кому-

никацији толерантних особа језички неспоразуми могу да се реше безболно. Међутим, на просторима Балкана и Југоисточне Европе, толеранција је често на ниском нивоу, па говорници дијалеката или мањинских језика могу да буду извргнути омаловажавању. Многим становницима Србије и других крајева некадашње Југославије пиротски говор личи на бугарски (или македонски). Српска дијалектологија уочила је одређене сличности говора пиротског краја са бугарским језиком, али га сврстава у дијалекат који покрива територију уз садашњу српско-бугарску државну границу и који је назван тимочко-лужничким (под)дијалектом српског језика (Белић, 1905; Ивић, 2009). У практичном животу у Србији, од ставова малобројних дијалектолога много је важнији утисак обичних људи који не само да су коментарисали да им пиротски говор личи на бугарски, већ су неретко и саме становнике пиротског краја називали Бугарима. То су у пракси доживеле многобројне генерације Пироћанаца у прошлости, али и не само Пироћанаца. Етнолог Дејан Крстић је за потребе израде своје докторске дисертације обишао шири простор на коме се говори тзв. тимочко-лужничким поддијалектом, а то значи не само пиротски крај већ и северно све до близу Зајечара. Од већег броја казивача на целом том терену, Крстић је записао да су у свом животу, приликом боравка у унутрашњости Србије и некадашње Југославије, били у ситуацији да их због говора називају Бугарима (Крстић, 2014).

Пред крај XIX и у првој половини XX века српска националистичка елита доживљавала је Бугаре као једне од главних непријатеља. Постојале су јаке међусобне територијалне претензије. Бугарски националисти су тврдили да је бугарско све до Мораве, а српски – да у средачкој (софијској) области живе „чисти Срби“ (Станковић, 1996, стр. 162). С обзиром да је реч *Буџарин* у дужем периоду могла да асоцира непријатеља, чињеница да су у унутрашњости Србије и Југославије Пироћанци због говора понекад називани Бугарима и није могла да буде баш увек безазлена. После Другог светског рата, када је у оквиру југословенске федерације створена република Македонија на територији која је до тада била највећа јабука раздора између Србије и Бугарске, ривалитет између две земље сплашњава, да би након распада Југославије и формирања независне државе Македоније брзо опао. Истражујући стереотипе српских интелектуалаца, Оливера Милосављевић на-

води да је у најновијем периоду пажња српског национализма умерена према западу и југозападу, а да се „...Bugari doživljavaju kao relativno udaljen sused sa kojim nema većih trzavica, ali koji se mnogo ni ne primećuje niti se o njemu razmišlja“ (Milosavljević, 2002, стр. 232-233). Председник Србије Александар Вучић је током сусрета са својим бугарским колегом 2018. године у изјави датој новинарима рекао да су Бугари Србима браћа и да међу Србима нема никога ко не воли Бугаре („Vučić: Kod Srba nema niko ko ne voli Bugare“, *Blic*, 22. јун 2018, <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-kod-srba-nema-niko-ko-ne-voli-bugare/d40tmzg>, приступљено 04.05.2021). С обзиром на искуства из прошлости када су се копља српско-бугарских анимозитета ломила преко њихових леђа, Пироћанци опрезно примају овакве констатације.

Изругивање пиротског и свих других говора јужне и источне Србије може да буде узроковано и нечим што није национално обојено или барем таква обојеност није у првом плану. Овде ћемо истаћи утицај неравномерне економске и свеколике друштвене развијености, односно превелике концентрације важних друштвених и државних активности у неком региону. Уопште гледано, становници мање развијенијих делова неке земље често се унапред перципирају као мање вредни, а уколико се деси да се у тим регионима говори дијалектом који се приметно разликује од стандардног говора, могућност њиховог ниског вредновања је још већа. Управо таква ситуација је у Србији, са великом концентрацијом активности у региону Београда и свеколиким заостајањем рубних подручја.

У ранијим временима Пироћанац се спасавао омаловажавања због свог говора враћањем у завичај. Међутим, с појавом телевизије и касније интернета, омаловажавање су доживљавали и они који ретко путују, гледајући телевизор у сопственој кући. Парадигма за омаловажавање свих јужњачких говора, па и пиротског, јесу филмови и телевизијске серије чији је сценариста Сениша Павић. Већ у сценаријима за филмове из осамдесетих, *Лаф у срцу* и *Тесна кожа*, Павић показује склоност да тражи некакву комику у јужњачким говорима, да би пред сам крај XX и на почетку XXI века, у сценаријима његових телевизијских серија као што су *Породично блајо* и *Бела лађа*, омаловажавање било додатно појачано и јасно се видело да се не односи само на јужњачки говор као такав, већ и на људе

који се тим говором служе. Јужњаци у његовим серијама не само да „лоше“ говоре, они су често и људи проблематичних моралних начела и проблематичног укуса (Petrović, 2015, стр. 69, 95, 118). Најизразитији Павићев карикатурални лик је Срећко Шојић, али ни друге јужњаке овај сценариста не слика у много лепшим бојама. Наравно, овакав однос према људима са југа Србије није само индивидуална особина сценаристе Сенише Павића. Сама чињеница да је државна телевизија прихватала његове сценарије, улагала значајна средства у снимање серија, а касније их и много пута репризирала, указује да је омаловажавајући однос према људима са југа широко распрострањен и у Београду и централној Србији.⁷

На појачано омаловажавање Пироћанци су углавном реаговали прилагођавањем. Процена да каријера њих самих или њихове деце може значајно да зависи од спретности у коришћењу стандардног српског језика подстакла их је да мењају свој говор тј. да почну своју децу од малена да терају да говоре искључиво стандардним српским језиком, чак и у свом завичају, како би кроз дужу језичку праксу из свог свакодневног говора што више искоренили све оно што може да их ода да су Пироћанци.

На почетку XXI века, нарочито у његовој другој деценији, догодило се нешто и за Пироћанце скоро неочекивано – Пирот се нашао у самом врху по просеку плата у Србији. Има и београдских општина које имају слабији просек од Пирота. (За више података о овој теми видети сајт Републичког завода за статистику <https://www.stat.gov.rs/vesti/statisticalrelease/?p=8143&a=24&s=2403?s=2403>, приступљено 31.05.2021.) *Тироу* фабрику ауто-гума у Пироту купио је светски гигант *Мишеллин* (*Michelin*) и дао добре плате не само директорима, већ и свима другима. Раст плата у највећем предузећу натерао је и друге пиротске послодавце да воде више рачуна о платама својих радника, јер би у противном остали без довољно радне снаге. Пораст животног стандарда илустроваћемо податком да се у последњих десетак година број аутомобила у Пироту повећао скоро дупло – од дванаест на двадесет две хиљаде

⁷ Сандра Шаре и Станислав Станковић (2011) указују да потцењивачки однос према говорницима са југа Србије постоји и код лингвиста, иако би на први поглед могло да се очекује да језички стручњаци имају већи степен толеранције према језичкој разноликости.

(„Накнаде за дневно и месечно паркирање биће промењене“, *Слобода*, бр. 3299, 20. март 2021, стр. 3). Брз привредни раст пратило је и убрзано мењање градске (па и сеоске) инфраструктуре и побољшање општих услова живота. На први поглед, појачани материјални комодитет могао је да утиче на раст самопоштовања код Пироћанаца, да не хају толико за језичка задиркивања, већ да поноситејје користе свој говор. Међутим, догодило се управо супротно. Никада као у другој деценији XXI века није се брже одвијао процес напуштања сопственог говора од стране Пироћанаца и никада као до сада у пиротским породицама није била концентрисана толика пажња на то да мала деца, пошто-пото, морају да проговоре баш на стандардном српском језику. Ова тенденција присутна је, мање-више, код свих друштвених слојева.⁸ Неколико година супериорности у материјалном комодитету у односу на већину становника Србије није могло да залечи фрустрације које су због говора Пироћанци имали сто четрдесет година, од 1878. Сустизање и престизање у материјалном статусу осталих становника Србије за већину Пироћанаца као да је био додатни мотив да онима који су их омаловажавали због говора сада показују да могу у свему да буду као они, не само по приходима већ и у другим областима, па и на пољу говора.

Године 2014, у оквиру активности Министарства културе и информисања Републике Србије, *ѝироѝско ѝриѝоведанје* уврштено је у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа (<http://www.nkns.rs/cyf/popis-nkns/pirotsko-pripovedanje>, приступљено 27.08.2021). Међутим, то нимало није утицало на ерозију пиротског говора која је била све јача у годинама које су следиле. Одлуке државних и парламентарних органа, поготово када нису праћене

⁸ Приликом моје посете једној радничко-сељачкој породици (тема посете уопште није био говор, већ пољопривреда), за столом са нама седело је и дете од две-три године. У једном тренутку, дете ми је понудило печене семенке бундеве које су биле на столу речима: „Узни сЕмће, Убаво!“ Дететова баба хитро је реаговала: „Нису то семће него семенке, и не каже се убаво него лепо.“ Приликом изговарања речи лепо могао је чак да се донекле очу и труд да се код акцентованог првог слога осети квантитет (дужина). Коментарисан је и глагол у дететовој реченици, иако разлика између стандардног и дијалекатског ту није велика и углавном се своди на то да је у стандардној варијанти трећи глас *л* а не *н*.

обавезујућим нормама и санкцијама, обично слабо дотичу становништво које се у свакодневној животној пракси руководи својим интересима, онако како их оно само види.

ИСТИЦАЊЕ ПРЕДМЕТА МАТЕРИЈАЛНЕ КУЛТУРЕ УМЕСТО ГОВОРА КАО ОБЕЛЕЖЈА ПИРОТСКОГ ИДЕНТИТЕТА – ПОКУШАЈ РАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ НАПУШТАЊА ПИРОТСКОГ ГОВОРА

Они који напуштају пиротски говор не оспоравају да је он део пиротске традиције, али настоје да ствари поставе тако да тај говор треба да остане само као нека врста „музејског експоната“. Као што, на пример, примерци народне ношње могу да да буду доступни у музејима (евентуално и у приватним орманима као успомена), тако и дијалекат може да буде забележен у одређеном броју књига и да као такав буде доступан у библиотекама, али не и присутан у свакодневној говорној пракси. Напуштањем говора својих предака, они Пироћанци који то чине упадају, мање или више, у неку врсту кризе идентитета, па своје потискивање матерњег говора покушавају да надоместе тако што пренаглашено истичу неке елементе материјалне културе као, наводно, најистакнутија обележја пиротског идентитета. У најновије време то су најчешће ћилим, качкаваљ и пеглана кобасица (понекад и јагње, грнчарија или још понеки производ, па и старопланински пејзажи). У медијима и на интернету интензивно се појављују написи, слике, видео материјали, па и амбициознији документарни филмови у којима се специфичан говор као важно обележје Пироћанаца скоро и не помиње, али се зато нашироко говори и пише о прављењу поменутих производа, улази се у радионице где мајстори опширно објашњавају како се прави качкаваљ или пеглана кобасица, како се тка ћилим и слично. Иако и елементи материјалне културе могу у одређеној мањој мери да буду обележја идентитета људи који их стварају, по свом значају за тај идентитет они са говором не могу ни да се пореде јер, за разлику од њих, језик (говор) прожима целокупно деловање човека.⁹

⁹ Стање одређене идентитетске збрке код Пироћанаца илустроваћемо примером. При пиротској Техничкој школи 1995. године отворен је ћилимарски смер,

Неједнак значај појединих елемената идентитета лакше се уочава посматрањем понашања оних који су на дуже време отишли из свог краја, а неретко се и трајно одселили из њега. У време олакшане комуникације коју је донео интернет сведоци смо да на друштвеним мрежама многи Пироћанци који живе далеко од Пирота будно прате све што се пише на дијалекту и такве поступке обасипају похвалама и честиткама. Драгољуб Драги Ђорђевић, рођен 1930, по оцу пореклом из пиротског предграђа Нова мала, а по мајци из оближњег села Извор, отишао је и корак даље. Написао је и о свом трошку објавио обимну књигу сећања о томе како се живело у време његовог детињства и ране младости (Ђорђевић, 2017). Скоро да запањује чињеница да Ђорђевић, иако шест и по деценија живи у иностранству, до најситнијих детаља памти и у књизи описује некадашњи целокупан живот обичних људи у пиротској средини, и варошкој и сеоској¹⁰. За нашу тему је посебно важно то да је у књизи доста добро навођен пиротски говор, тек ту и тамо понешто није баш у складу са пиротском граматицом, што се може оправдати дугом одсутношћу из родног краја.

ПИРОТСКИ ГОВОР ИЗВАН СВАКОДНЕВНИХ СИТУАЦИЈА

И поред тога што неки Пироћанци настоје да пређу на стандардни српски језик, дијалекатски говор је и даље чест у свакодневном животу, с тим да се ту претежно ради о крајим реченицама какве

опремљена је радионица са разбојима, а за практичну наставу ангажоване старе искусне ћилимарке („Ново одељење у Техничкој школи“, *Слобога*, бр. 2100, 9. септембар 1995, стр. 5). Међутим, одзив је био слаб, јављала су се деца са славим успехом из основне школе која нису могла да се упишу на неке друге смерове, а по социјалном пореклу углавном су била из нижих друштвених слојева. Неколико година после покретања, ћилимарски смер је укинут. Међу родитељима који ни по коју цену не би уписали своје дете на ћилимарски смер свакако да има и оних који у својим јавним иступањима театарно истичу значај ћилима за Пирот.

¹⁰ Са Ђорђевићем сам се случајно видео 1. новембра 2019, за време његове посете завичају. Затекао нас је док смо пекли ракију. Још док је прилазио, изговорио је шаловиту реченицу која је у пиротском крају доста честа када се неко обраћа онима који су поред казана за печење ракије: *ПазЕїте да млОїо не їробУјеїше на лулУїшу, да не найрАиїше їАкос!* – Пазите да много (често) не пробате (ракију) на лули казана, да не направите неку штету (пошто ћете бити припити). Ђорђевић овакве и сличне реченице није могао да чује и запамти у Канади где дуго живи.

се користе у једноставнијим ситуацијама. Међутим, ако се жели да се изразе сложеније мисли, говор често запиње, па у том случају и онај Пироћанац који би баш хтео да говори локалним дијалектом, ипак прелази на изражавање стандардним српским језиком. Да ли је уопште могуће народним говором изражавати сложеније мисли? На ово питање одговор је већ дат у прошлости, у сличним ситуацијама. У својој језичкој реформи, Вук Караџић је за стандардни српски језик прогласио народни језик или „говор свињара и говедара“, како се тада говорило. Том говору су недостајале речи за апстрактније појмове и осећања, али су оне релативно брзо сковане или су увезене из језика развијенијих европских народа. Већ у другој половини деветнаестог века, на обогаћеном „говору свињара и говедара“ почела су да се пишу солидна књижевна и научна дела. И на пиротском говору су написана одређена књижевна дела која потврђују да је коришћењем локалног говора могуће надградити основну, информативно-комуникацијску функцију језика и прећи у сферу поетског. Наводимо песму *БелЕ ШошОне* аутора Драгана Јоцића из пиротског села Крупац. Јоцић је говорио ову своју песму на књижевним вечерима пиротске организације Књижевне омладине почев од јесени 1987. године, а осам година касније је и објавио у локалним новинама („Беле шошоне“, *Слобода*, бр. 2100, 9. септембар 1995, стр. 8)

БелЕ ШошОне

*Плеј̄Ем шошОне¹¹ за мојЕ̄а МИку,
за ње̄и шошОне од белУ вЛну.
Сама оРА̄им, њЕ̄гам у слИку.
ПројдЕ рА̄ӣа̄ӣ а он се не вРну.*

*Сама сегИм душА ми њОс̄ӣи.
КудЕ ли зАђину, Бо̄и да ња њрОс̄ӣи.*

*Деца ми сӢӣна ос̄ӣАла нАруће.
БОш̄ӣце, БОш̄ӣце, вИд̄иш ли мУће?
По цел д̄н на њам, на вам.
БОлка ме сЕ̄ца ал' се не давам.*

¹¹ *ШошОна* је пиротска реч за кратку вунену наглавку, чарапу.

Да је живОӣ. КакО је шекА је.
КакО за сви ња и за мен.

СегИм до ш̄иОре̄ӣаӣ. С машУӣу њАрам.
Ка нЕкој њ̄рОӣну. Кој ли да је?
НЕе на Арно ако се вАрам.

БОска вр̄ио̄лАва се ућукАла.
Ни БОӣа ми не нАзва, кРиш рУће:
– НесИ ли зас̄иАла, њочЕ да жвАнћа;
о̄ӣУра си мУће!

– Че се мИјем, рЕко да љу искАрам.
И она си Оӣиде. Ја узгънУ.
УзО машУӣу, о̄ӣњ̄аӣ њАрам.
Па њ̄риле̄нУ.

Сама лежИм, да зАс̄им не мОӣу.
РаӣИрим рУће, завИјем љавУӣу.
На кЛк се њ̄ревРнем. СавИјем но̄иУӣу.
БАвол се мЕша у рабо̄ӣУӣу.
А ноч, црна, нЕче да њ̄рОјде...

КудЕ ли је МИка; ка че да гОјде?

Међутим, укупан обим књижевних дела писаних пиротским говором прилично је скроман. Унутар њих, немали је број оних у коме се локални говор користи само за управни говор („дијалогѐ“), вероватно да би се дочарала атмосфера збивања која се одвијају у пиротском амбијенту, али је скоро сав остали пишчев текст на стандардном књижевном језику. Само мањи број дела написан је у потпуности на дијалекту. Такође, оно што се и летимичном анализом уочава јесте то да су тематски окренута прошлости. На тај начин аутори, макар и нехотице, као да сугеришу да је и пиротском говору место тамо где се налазе и јунаци њихових дела – у прошлости. Међутим, улицама и сокацима пиротске вароши и околних села и даље ходају људи који говоре локалним дијалектом, па је писање дела о савременом животу на пиротском говору сасвим

очекивано. Дobar пример за то је драма Србислава Минковића *Мука* (2013) у којој аутор описује невеселу страну свакодневице у транзиционој Србији – брачни пар у зрелим годинама не зна како да изађе на крај са проблемима, отац породице је на послу добио отказ, син је наркоман, ћерка проститутка, а кућу су заложили да би добили позајмицу од локалног криминалца како би дошли до новца за лечење сина. Цео текст је доследно на пиротском. (Драматуршко-естетску анализу ове драме видети у: Николић, 2014, стр. 140-141).

Задржаћемо се на још једној особини књижевних дела на пиротском говору коју пажљивији посматрач може брзо да уочи. Наиме, чак и она дела која су написана доследно на пиротском ипак имају наслов на стандардном српском језику. Тако, на пример, књига *Мале љрадске љриче* Мирјане Јонић Игић (иначе, једно од истакнутијих дела пиротске литературе) има наслов такав какав има, а не дијалекатски *МАНечће љрадсћЕ љрИче* или томе слично. Овде је и сама употреба речи *љриче* дискутабилна, јер Пироћанци не причају него *орАије*. Наслов на пиротском није имала ни позната вишедеценијска рубрика у локалном недељнику *Слобода – Мијалко Раснички нам љише*, иако је писана на пиротском. Могући дијалекатски наслов *МијАлко РасНичћи ни љисУје* никада није освануо на страницама *Слободе*. Ту и тамо, Мијалко је представљан наведеним надимком на пиротском – *Расничћи* и то је био максимум. Када је крајем осамдесетих година редакција *Слободе* променила назив рубрике, он је опет био на стандардном језику – *Писма Мијалку Расничком*, а не дијалекатски – *Писма на Мијалка Расничкої*.

Оно што је за рубрику с Мијалком јако изражено јесте стално инсистирање на хумору. Такав приступ образлаган је тиме да је у комунистичком периоду кроз хумор било лакше провући неки елемент друштвене критике, на коју је сваки тоталитарни систем прилично осетљив. Међутим, Мијалкова рубрика је остала искључиво хумористичка и после урушавања социјалистичког система 1990, па и после демократског Петооктобарског преврата 2000. године. Писање доброг хумора уопште није лако, а ритам излагања *Слободе* релативно чест – требало је за сваку суботу спремити хумористички текст на дијалекту. У таквим околностима, писци *Мијалка* (којих је био повећи број током вишедеценијског постојања ове рубрике), да би скренули пажњу од чињенице да неки

текст у *Мијалку* и није био богзна колико смешан, покушавали су да буду забавни на нешто другачији начин – играријама са језиком. Аутори *Мијалка* су пречесто посезали за архаичним пиротским речима које су из разних разлога изашле из употребе, надајући се да ће то на читаоце да остави ко зна какав утисак. Још горе је било то што су у истом циљу искривљавали нове речи. Тако је, на пример, рингишпил могао да буде помињан као *ринишиџаљ*, амбуланта као *боланиџа*, итд. У раду смо већ говорили о *џрилаџођавању* увезених речи правилима пиротског говора, а не о њиховом *искривљавању*. Приликом самог доласка неке нове речи можда је и било нехотичног искривљавања, али је то углавном брзо рашчишћавано спонтаним уклапањем те речи у пиротска граматичка правила. Реч коју смо нешто раније навели као пример, балетанке, на пиротском се трансформисала у *балетџАнђе* не зато што је неко од оних који су међу првима у пиротском крају почели да користе ту реч, по свом ћефу, произвољно, почео претпоследњи глас *к* да изговара као *ћ*, већ зато што се ту ради о палатализацији.

За *Мијалка* и друге дијалекатске текстове који су пледирали да буду хумористични треба додати још нешто. Аутори који у одређеном тренутку нису баш имали јаку хумористичку инспирацију, а пошто-пото су желели да им текст буде запажен, често су у њега уносили еротске алузије преко сваке мере, чиме су чинили медвеђу услугу пиротском говору – давали су аргументе онима који су говорили да је пиротски говор – говор некултурног човека.¹²

Све у свему, што се тиче пиротског недељника *Слобода*, у њеном постојању дужем од седамдесет година, осим рубрика са хумором и квазихумором, није било скоро ничег другог на дијалекту – ниједна класична вест, ниједан осврт, коментар, репортажа. Донекле су изузетак једино етнографски записи, понајвише они које је прибележио Драгољуб Златковић, као и још ређи литерални прилози. Сасвим слична ситуација је била и са конкурентским *Пи-*

¹² Када је овај рад већ био написан, у *Мијалковој* рубрици у пиротском недељнику *Слобода* објављен је текст у коме је употребљен манир који смо описали – нове, увезене речи се преправљају без неке везе са правилима пиротског дијалекта, при чему се преправке врше тако да речи делују „еротично“. У конкретном примеру, назив за актуелну пандемијску болест *корона* преправљен је у *курона* („Ветар ти ‚Вајзера‘, полуде деда Ваца!“ *Слобода*, бр. 3321, 11. септембар 2021, стр. 13).

ројским новинама које су излазиле неколико година на почетку XXI века, као и са електронским медијима, независно од времена њиховог покретања (Радио Пирот од 1978, две градске телевизије пред сам крај XX века, информативни интернет портали од друге деценије XXI века).

Сличан однос према дијалекту имало је и пиротско Народно позориште. Од драмских текстова на пиротском, игрane су скоро искључиво комедије. Изузетак је *Даровни ћилим Цветије Ајинице* – адаптација Момчила Антића приповетке пиротског писца Димитрија Ранчића, играна као монодрама (Антић, 2011). То што су игрane скоро искључиво комедије не мора аутоматски да буде нешто негативно. Проблем је у томе што су неки од тих текстова били прилично слаби, поједини скоро заглибљени у кичу, али им се ипак давала прилика да буду играни само зато што су комедије, боље рећи – покушаји комедија на дијалекту. Нешто раније у тексту споменули смо драму на дијалекту *Мука* којом њен аутор Србислав Минковић настоји да осветли тешкоће обичних људи у времену транзиције. *Мука* није постављана на репертоар пиротског позоришта али комедије истог писца јесу, иако као предлошци за позоришне представе нису боље од *Муке*. Таква репертоарска политика демотивисала је потенцијалне ауторе да пишу другачија дела осим комедија. (О драмским текстовима на пиротском видети више у чланку *Драме њиројских аутора* – Николић, 2014). Потребно је поменути и промену односа позоришне публике према представама на пиротском. Садашњи најстарији Пироћанци са неподељеним одушевљењем сећају се драме на пиротском *Сирагалник* Димитрија Ранчића из 1955. године – тада су сви староседеоци пиротског краја без колебања осећали пиротски говор као део свог идентитета. Међутим, на почетку XXI века ситуација је почела убрзано да се мења. Међу Пироћанцима је све више оних који настоје да се отарасе говора сопствених предака – то су они за које се говорило и говори да *Угарају на бАнгере*. Такви су код куће гледали телевизијске серије у којима се исмева јужњачки (а то значи и пиротски) говор, а онда су одлазили у пиротско позориште очекујући, а можда и прижељкујући то исто.

Генерално гледано, могло би да се каже да се усиљено повезивање пиротског говора са хумористичким текстовима на њега одразило негативно. У почетку, пиротски дијалекатски говор, као

и сваки други говор, био је средство да се прикаже нека смешна ситуација, неки смешан људски карактер, нека смешна нарав. Међутим, временом, како се мењао однос Пироћанаца према сопственом идентитету, у фокус потраге за смешним све више је улазио и сâм пиротски говор. Тако су они Пироћанци који су форсирани натегнуту спрегу *йироџски ѿвор – хумор* постали нехотични савезници Сенише Павића и њему сличних аутора којима јужњачки говори и његови говорници служе за подсмевање.

Било би занимљиво поређење какав став имају аутори – говорници неких других дијалеката према тим својим сопственим дијалектима у односу на став који аутори Пироћанци имају према свом. Темелитије одговоре на ово питање могло би да да неко посебно, опсежније истраживање, а овде ћемо дати само фрагмент. Један од распрострањенијих дијалеката на подручју Србије је косовско-ресавски, у народу познат као „моравски“ говор. На том дијалекту снимљена је телевизијска серија *Село ѿри, а баба се чешља*, на основу које је њен аутор Радош Бајић касније урадио и филм и књигу са сличним насловом. У анализи језика у тој серији, филму и књизи, Тања Антић и Гордана Драгин су поред лингвистичких имале и социолошка запажања (Антић и Драгин, 2016). Ауторке указују да су обични људи који говоре косовско-ресавским (моравским) дијалектом у Бајићевим делима приказани као личности у својој пуноћи и нијансираности – дакле, не као карикатуре које су створене само да би се подсмевало и њима и говору који користе. Овде треба рећи да је сâм Бајић говорник моравског дијалекта од детињства. Његова дела, наравно, нису једина која се наводе као успешна у коришћењу моравског говора у уметности. Раније се често у лингвистици и теорији књижевности спомињао роман *Петријин венац* Драгослава Михаиловића (касније преточен и у филм), као и друга дела.

Генерално узевши, говор пиротског и њему суседних крајева изазивао је значајну пажњу науке. Њиме су се опширно бавили најистакнутији српски лингвисти XX века, Александар Белић и Павле Ивић, али и међународно признати аутори као што су Норвежанин Олаф Броч (Olaf Broch), Американка Ронел Александер (Ronelle Alexander), Рус Андреј Собољев (Андрей Соболев) и други. Од Пироћанаца, професор Педагошке академије у Пироту Милорад Наумовић још пре скоро пола века написао је мањи чланак везан за фонетику пиротског говора (Наумовић, 1977). Дру-

гих лингвистичких радова о пиротском говору има, али углавном оних којима је у фокусу прикупљање грађе за науку што још увек није наука у пуном капацитету.

Пироћанац Новица Живковић, професор српскохрватског језика и књижевности, написао је сажету пиротску граматику под насловом *Говор Пироџа*. То није рад у коме има неких научних новина, писан је на трагу Белићевих истраживања пиротског говора са вероватном намером да буде нека врста приручника за све оне који се у лингвистику скромно разумеју, али их пиротски говор као тема ипак занима. Издавање овог рада може да послужи као пример односа пиротске интелектуалне елите према озбиљном писању о локалном дијалекту. Спремљен да буде објављен у форми мање књиге, са рецензијом дијалектолога Недељка Богдановића, Живковићев спис предат је 1997. Музеју Понишавља. Међутим, чекање да се књига објави се одужило, Живковић је умро 2002. године а да није дочекао да свој рукопис види објављен. Пошто се чекање и након тога наставило, наследнице Новице Живковића повукле су рукопис из Музеја и однеле га у Ниш где живе. Чинило се да књига можда никад и неће бити објављена. Тек 2014, након кадровских промена у *Пироџском зборнику*, уредништво овог часописа се заинтересовало за објављивање Живковићев списа, али у форми нешто дужег чланка, што је и реализовано (Живковић, 2014). Требало је да прође седамнаест година од предаје рукописа до објављивања. Из једног прегледа издавачке делатности за 1996 – годину која је претходила оној када је Живковићев рукопис био предат за објављивање, сазнајемо да је у њој у Пироту из штампе изашло чак двадесет пет књига (Јовановић, 1996, стр. 333). Немамо прецизне податке о бројевима књига које су издаване у наредним годинама, али би било реално претпоставити да их није било много мање (ако их је уопште и било мање). Из тога произилази да финансијски разлози тешко да су били пресудан разлог за дуго чекање објављивања Живковићеве граматике, поготово што је то спис од свега неколико десетина страна.

Исте 2014. године објављен је и *Речник њироџској џовора* (Златковић, 2014). Атмосфера која је пратила припреме за објављивање овог речника донекле подсећа на ону која се односи на Живковићеву граматику, али је стицајем околности изостало одуговлачење штампања. Златковић је свој *Речник* понудио *Српском дијалек-*

џолошком зборнику, издању Српске академије наука и уметности (САНУ) и њеног Института за српски језик. Златковићу су у овом *Зборнику* до тада већ била објављена три значајна дела. Редакција *Зборника* позитивно је оценила Златковићев рукопис, али није постојала могућност да се одмах објављује због тога што су наредни бројеви те серијске публикације већ били попуњени. Главни уредник *Зборника* Слободан Реметић и члан редакције Недељко Богдановић дописом су се обратили Општини Пирот са предлогом да она помогне око објављивања, нарочито финансијски.¹³ Одговор је био позитиван и *Речник њиројској џовора* је објављен. Иза *Речника* стајала су два јака ауторитета – научни ауторитет рецензента Реметића и Богдановића из *Срјској дијалекџолошкој зборника* и политички ауторитет локалне самоуправе. Због тога из пиротске културне чаршије није било отворених покушаја опструкције издавања *Речника њиројској џовора*, али тиших негативних коментара ипак је било. Замерало се због тога што је *Речник* обиман – преко 33.000 речи. Два претходна речника пиротског говора, Новице Живковића (1987) и Томислава Панајотовића (2010), имала су неколико пута мање речи од Златковићевог. Озбиљна научна јавност у Србији није узимала у обзир примедбе овакве врсте па је управо у оквиру *Срјској дијалекџолошкој зборника* убрзо објављена допуна Златковићевог *Речника* (Златковић, 2017), а у припреми за штампу је још једна.

Постоји још један детаљ који је иритирао део пиротске културне чаршије – то што је Златковић полуглас означавао знаком за полуглас. Он је то чинио и у својим претходним публикацијама, али је овде, због великог броја примера у *Речнику*, то некима додатно боло очи. Питање полугласа заслужује да се на њему задржимо опширније.

ПОЛУГЛАС КАО БУГАРСКА БАБАРОГА

Полуглас (или – полугласник) једна је од најистакнутијих особина пиротског говора. Има га у хиљадама речи. Примери: *чџк* – чак, *бџш* – баш, *лџк* – лак, *зџл* – зао, *ручџк* – ручак, *дџска* – даска, *ком-*

¹³ Аутор поседује копију писма од 17.12.2012. којим се Реметић и Богдановић обраћају Општини Пирот.

шилњк – комшилуk, *твнИца* – мрки мрак, *лњскав* – сјајан, *једњн* – један, *цвњиИ* – цвета, *сњУје* – сања, *лњка* – штуца, *исњне* – осуши, *њдИчка* – голица, *сњнИ* – звони, одјекује, *несњм* – нисам, *рекњл* – рекао, итд. Може да се јави и два пута у једној речи. Такве речи имају и варијанте са једним полугласом: *нњчњс* и *начњс* – ноћас, *књкњв* и *какњв* – какав. Има речи и са више од два полугласа, на пример *њнњчњк*, *дњнњшьњ*, *књлњбњлњк* (*Тњнњчњк је сас знање* – Танушан је са знањем; *ТИја леб је дњнњшьњ* – Тај хлеб је данашњи; *Нањраи се лом и књлњбњлњк* – Направи се лом и галама.) И те речи имају варијанте са мањим бројем полугласа и са њиховим различитим местима унутар речи – *данњшьњ*, *дњнњшањ* и *данњшањ*.

Полуглас је присутан не само у пиротском, већ и у другим говорима јужне и источне Србије. У знаменитој Белићевој студији (1905) полуглас је обележен знаком за полуглас – њ и тако се у српској филологији, у научним текстовима, чини до данас. Међутим, у штампи, у књижевности и публицистици, полуглас се уместо својим словним знаком најчешће обележавао апострофом (не – ручњк, него – руч'к), што није најсрећније решење јер апостроф није словни знак и служи за назначивање да је у говору неки глас изостављен, да се не чује, док се полуглас у дијалекатском говору итекако чује. Зашто је онда толико избегавано коришћење знака за полуглас? Чини се да је проблем је у томе што се знак за полуглас користи и у бугарском правопису. У свему томе није се уважавала чињеница, иако је многим била позната, да знак за полуглас није само бугарски словни знак, већ да се користи и у писању руског и других словенских језика. У ранијем тексту већ смо указали да је у дужем периоду, у касном XIX и у првој половини XX века, доминантна српска националистичка елита доживљавала Бугарску као једног од главних непријатеља, па би онај у Србији ко би користио знак за полуглас (а није научник), могао лако да постане сумњив као *Бујарин*, *Бујараиш* или бугарофил. Тога су се нарочито пазили људи из источне и јужне Србије, због одређених сличности њихове етнокултуре и говора са бугарском етнокултуром и језиком.¹⁴

¹⁴ На часовима српског језика у школи никада ништа озбиљније нисмо учили о дијалектима иако је можда нешто везано за њих и било у прописаним школским програмима. Ипак, мој наставник српског, на часовима када је обрађивао

Од пиротских аутора, знак за полуглас углавном је користио само Драгољуб Златковић, док су скоро сви остали користили апостроф.¹⁵ У својим првим радовима то је чинио и сâм Златковић (1984, 1987), да би се знак за полуглас код њега усталио тек када се он као аутор афирмисао и даље од Пирота. С обзиром да су ти радови објављивани у стручним и научним публикацијама, негативних реакција углавном није било. Међутим, 2008. то се ипак догодило. Те године је у Пироту покренут нови недељник – *Пиротске новине*. Драгољуб Златковић је прихватио понуду редакције тог листа да у сваком броју објављује нешто од своје етнографске грађе. У тим текстовима полуглас је обележен знаком за полуглас. Уследиле су реакције незадовољних тако да је редакција већ у осмом броју листа објавила саопштење у коме се наводи да је Златковић почео да означава полуглас са њ на сугестију Павла Ивића, најугледнијег српског лингвисте друге половине XX века и да се тиме отклањају забуне које прави коришћење апострофа. На крају се бираним речима каже: „Поздрављамо добру намеру неких наших недовољно обавештених читалаца да бране нашу ћирилицу и наш идентитет од политиканата. Осавремењивање презентације дијалекатских текстова не прља ћирилицу нити даје повода политикантима, па нема места за страх“ („Да ли означавати полуглас са њ“, *Пиротске новине*, бр. 8, 16. мај 2008, стр. 17). Изгледа да негативне реакције нису престале, па се редакција по-

граматику књижевног језика, да би нам држао пажњу, понекад нас је забављао ритмичном реченицом на пиротском *Дошњл њейњл до коњњл* – Дошао петао до котла. Ова реченица је баш дијалекатска – све речи, не рачунајући предлог *до*, имају *л* уместо *о* на свом крају, свима је претпоследњи глас (слово) полуглас и свима је акценат управо на њему. Међутим, наставник никада ову реченицу није написао на табли. Могло би да се претпостави да му се није допадало да полуглас обележава апострофом, а да то учини знаком за полуглас вероватно није смео.

¹⁵ Новица Живковић у својим писаним упутствима штампарима његове пиротске граматике под називом *Говор Пиротиња* (2014) остао је неодлучан око тога да ли да се користи знак за полуглас или апостроф. Превагнуло је мишљење рецензента, дијалектолога Недељка Богдановића, да то буде знак за полуглас (Народна библиотека Пирот, копија рукописа *Говор Пиротиња*). Међутим, раније, приликом израде и издавања свог *Речника њиротског јовора* (1987) Живковић није имао чврсту везу са научним круговима а и издавач је био из Пирота, па је у њему коришћен апостроф.

ново јавила идентичним саопштењима и у 12. и 16. броју листа („Да ли означаваати полуглас са њ“, *Пироћске новине*, бр. 12, 13. јун 2008, стр. 17; „О полугласу : знак ‚њ‘ по препоруци академика“, *Пироћске новине*, бр. 16, 11. јули 2008, стр. 21). После објављене реакције једног пиротског професора српског језика који је подржао обележавање полугласа знаком за полуглас, редакција листа је у четвртом саопштењу донекле променила свој дотадашњи опрезни, дипломатски начин опхођења и одсечније навела да о теми каква је означавање полугласа треба да се води озбиљна јавна полемика у стручним интелектуалним круговима додајући да „на поједина подругљива, недобронамерна и крајње неаргументована мишљења која се пласирају о полугласу у другим медијима и која немају за циљ да допринесу решавању озбиљних језичких недоумица у вези са полугласом – не желимо да одговарамо...“ („Напомена редакције“, *Пироћске новине*, бр. 18, 25. јули 2008, стр. 21). На предлог учесника полемике, 27. новембра 2008. организована је трибина о обележавању полугласа у дијалекатским текстовима на коју су позвани и универзитетски професори Недељко Богдановић и Љубисав Ћирић („Полуглас треба обележавати“, *Пироћске новине*, бр. 34, 5. децембар 2008, стр. 13). Скуп је изгледао донекле гротескно – дошли са стране истакнути српски дијалектолози да бране један елемент пиротског говора од самих Пироћанаца (или боље рећи – од неких Пироћанаца). Према цитираном чланку из *Пироћских новина*, гости су навели да је полуглас вековима био у српском писму и да га има и у најстаријим сачуваним писаним споменицима српске писмености из XII века – *Мирослављевом јеванђељу* и *Повељи Кулина бана*, као и у три значајна писана споменика пиротске писмености – *Словима изабраним Кирила Живковича* из XVIII и *Тефџеру Нишавске митрополије* и *Тефџеру Малој Ристије* из XIX века. Недељко Богдановић је предложио да сами Пироћанци усвоје Пиротски језички кодекс којим би се регулисало писање на дијалекту, а у склопу тога и начин обележавања полугласа. Вероватно осећајући деликатност теме, Богдановић је предложио још једну алтернативу – да један начин обележавања полугласа важи за научне текстове, а други за остале. Писци Пироћанци као да су једва дочекали овакав предлог са алтернативама па су сви прећутно изабрали другу опцију јер се њоме, у ствари, ништа не мења у односу на време пре трибине – Драгољуб

Златковић наставља да и даље обележава полуглас знаком за полуглас јер скоро једини и пише радове у којима се користи научни приступ, док су скоро сви остали наставили да користе апостроф.

Од чега се Пироћанци плаше када је у питању употреба полугласа? Од чега су толико зазирали аутори и редакција недељника *Слобода* па да за читавих шест-седам деценија постојања никад нису ставили дијалекатски наслов *Мијалко Расничћи ни њисује* за рубрику која се и иначе писала баш на дијалекту? Шта је наводило ауторе и оних књига које су биле написане потпуно на дијалекту да њихов наслов смишљају ипак на књижевном језику? Шта је могло да буде тако снажна кочница за сваки иоле озбиљнији покушај коришћења дијалекта у јавној сфери? На нивоу појавног, то је могао да буде и неки појединац и неко удружење или неки државни орган, али оно што би стајало иза свих тих субјеката била би идеологија српског национализма.

ЈЕДАН ЈЕЗИК – ЈЕДАН НАРОД – ЈЕДНА ДРЖАВА

У позном XVIII веку у Европи почиње да буја националистичка идеологија која са одређеним закашњењем захвата и становништво Балкана. Крилатица из наслова овог поглавља сажето одређује ову идеологију. У националној држави има места, пре свега, за један, државотворни народ. Остали у таквој држави могу да живе у статусу националне мањине, са прећутном жељом да временом буду асимилвани или да се одселе. Слично је и са језиком – у националној држави има места само за један језик, штавише, и дијалекти тог јединог језика нису превише пожељни и што ли пре нестану из свакодневне употребе – тим боље. Националистичка идеологија постала је доминантна у Србији у првој половини XIX века и тако је, углавном, све до данас. Само неколико деценија у XX веку комунистичка идеологија потиснула је националистичку, али је она опстала и од краја XX века поново снажно буја. Пирот је у састав српске кнежевине ушао 1878. када је национализам у њој био у великом успону. Десет година раније, 1868, власт у кнежевини је озаконила источно-херцеговачки дијалекат (говор Вуковог завичаја) за званични државни језик и нимало јој се није допало што су становници пиротског краја говорили прилично различито од тог успостављеног стандарда. На сва места у државном сектору у Пироту (начелство, суд, основне

школе, гимназија, пошта, царина, пореско одељење, болница, шумска управа, железница, дувански монопол) довођено је скоро комплетно особље из унутрашњости Србије. Милутин Велимировић (чији је отац такође послат са стране да неко време службује у Пироту као свештеник), у својим успоменама из пиротских гимназијских дана са почетка XX века даје податак да су у пиротској гимназији чак и служитељи били са стране (Велимировић, 2015, стр. 39). У значајној мери под снажним утицајем српске националистичке идеологије, ни доведено особље није благонаклоно гледало на говор становника пиротског краја. У писму министру унутрашњих дела Краљевине Србије Стојану Новаковићу од 9. децембра 1884. године, начелник Пиротског округа Тодор Поповић назива пиротски говор „варварским дијалектом“ (Поповић, 1996, стр. 58). Председник учитељског збора пиротских основних школа Владимир Радојичић у једном допису министру просвете као ударни податак наводи „да је говор посве искварен тако да ученици не разумеју скоро сваку трећу реч било из учебника било из говора наставника“ (Историјски архив Пирот, Фонд Илије Николића, кутија 28, фасцикла 16, изворно: Архив Србије, Мпс, ф. XL, р. 59/1895).

Временом су и Пироћанци почели да завршавају српске школе и запошљавају се у државној служби, али су у њој, у пиротском крају, постали бројчано доминантнији тек после Другог светског рата. Међутим, много раније пре тога, и становништво пиротског краја схватило је да деловање у складу са доминантном идеологијом (у овом случају – националистичком) може да буде врло корисно за друштвену позицију и каријеру појединца, па су се многи сходно томе и понашали. У овом раду су раније дати неки примери ометања афирмације пиротског говора у јавној сфери, у локалном амбијенту. Проницљивији читалац је и сам могао да закључи да та ометања нису долазила са стране, из унутрашњости Србије, већ управо од неких Пироћанаца који су процењивали да би и на таласу националистичке језичке политике могли да побољшају или учврсте своју друштвену позицију.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Када је Пирот 1877. ослобођен од османлијске власти и припојен кнежевини Србији, Пироћанци су се суочили са чињеницом да се њихов говор прилично разликује од стандардног српског

језика. Пиротски говор је људима са стране личио на бугарски, штавише, често су не само тај говор називали бугарским, већ и саме Пироћанце Бугарима. То је у дугом периоду могао да буде извор сталних фрустрација за Пироћанце имајући у виду да је од краја XIX па до средине XX века српска националистичка јавност Бугарску доживљавала као једног од главних непријатеља. Међутим, те фрустрације ипак нису биле прејаке због веома слабе комуникације коју су у то време обични људи свуда, па и у пиротском крају, имали са људима са стране. Сељаци су живели у преовлађујуће натуралној привреди где су израђивали скоро све што им је потребно за живот осим ретких производа које су ипак морали да купе као што су со или петролеј за осветљење. У вароши је дошло до извесне специјализације поделом на занате, али је и ту комуникација с људима из других крајева била релативно ретка, осим можда за најјаче занатлије и трговце. Посебно треба истаћи да су нарочито жене имале веома слабу комуникацију са људима са стране. У ретким приликама (свадба, крштење, сахрана или слава) сељанке су одлазиле понекад у неко од суседних села ако су тамо имале родбину или *свајин* *Ину* и то је било све. Ни у пиротској вароши ситуација није била много другачија. Владимир Николић у својим етнографским белешкама записао је да је у Пироту било много жена које су цео живот провеле у њему, а да ниједанпут нису биле на пиротском вашару који је био ту, у њиховом граду и трајао читавих месец дана (Николић, 1974, стр. 49). Слабу комуникацију жена са светом изван куће овде истичемо зато што су управо оне у традиционалном друштву биле главни васпитачи деце скоро у свему, па и када је у питању говор.¹⁶

¹⁶ Указаћемо на једно запажање које у овом раду није могло да буде опширније изложено, али заслужује да буде барем поменуто. За разлику од ранијих времена апсолутне доминације дијалекта у пиротском крају када су жене били стубови очувања пиротског говора, у савременом добу диглосије, када може да се наслути да ће у ривалитету са стандардним језиком дијалекат бити губитник, жене су спремније да се брже одрекну елемената матерњег говора. До сличних закључака о склоностима женске популације дошле су и Татјана Трајковић и Милица Михајловић истражујући диглосивност у Врању (Трајковић и Михајловић, 2020). Изгледа да ово није особина само жена у Србији. Татјана Трајковић у једном свом другом раду наводи да су нека „западноевропска лингвистичка истраживања показала ... да су жене више склоне употреби стандардног

Након Другог светског рата и на Балкану започиње снажна индустријализација. Људи се масовно запошљавају у фабрикама и пратећим делатностима што мења многе навике из земљорадничког и занатског периода. Између осталог, комуникација са људима изван завичаја, који не говоре локални дијалекат, нужно се појачава. Ипак, уз индустријску, још јачи утицај на локални говор имала је информатичка револуција која се у својој почетној фази огледала, пре свега, у појави телевизије. Тај нови проналазак у тој мери је очарао скоро све људе да су за неколико година и најсиромашније породице могле снаге да га набаве и инсталирају у свом дому. Телевизор се није гасио све док је било програма на њему и непрестано је „говорио“ само на стандардном српском језику или је у случају страних емисија титлован на њему. Телевизор је „говорио“ више него сви остали укућани заједно. Људи су и нехотице почели да користе неке елементе стандардног језика које су непрестано слушали на телевизији. Тако је она прва успела да озбиљније начне до тада чврсти говорни систем Пирота.

Школа је била недовољно јак промотер стандардног књижевног српског језика. То може да буде изненађење само за оне који имају идеализовану представу да су људи слали децу у школу због некакве апстрактне жеље за знањем. У стварности, у школу се ишло из практичних разлога, у почетку да се научи читање, писање и основне операције из рачуна, па су све до Другог светског рата родитељи у огромној већини процењивали да је њиховој деци довољно само четири разреда основне школе, често ни толико. После Другог светског рата држава је постала највећи, а у већини области и једини послодавац и настојала је да се устали правило да је за запослење код ње потребна некаква диплома. Људи су схватили да диплома постаје нека врста улазнице за радно место, па су све школе постале масовно посећене да би се стекла диплома, а не због апстрактне жеље за знањем, па ни за знањем из области језика. Некаквог утицаја школе на мењање пиротског говора јесте донекле било, али несразмерно мало у односу на приличан број сати које су ђаци проводили у самој школи а и касније код куће учећи из уџбеника који су били написани на стандардном језику.

језика од мушкараца, што за њих представља неки вид престижа“ (Трајковић, 2013, стр. 550, фуснота 3).

Нешто јачи утицај могла су да остваре обданишта када су почела масовно да се отварају у другој половини XX века јер су деца у њима проводила значајан део дана, а васпитачице и васпитачи су им се обраћали на стандардном језику.

Период обе велике Југославије био је донекле предак у задирикавањима Пироћанаца због њиховог говора јер је Југославија била земља велике разноврсности, националне, верске и сваке друге, па и језичке. Међутим, крајем осамдесетих, а нарочито после распада Југославије, у свим новоствореним државицама на Балкану нагло буја национализам, што подразумева тежњу ка униформности у многим друштвеним сферама, па и у говору. И Пироћанци су могли да поново у јачој мери постану сумњиви због говора који се разликује од стандардног. За време транзиције из социјализма у капитализам, разлике у развијености одређених регија, које су и раније постојале, углавном су се повећале. Десило се да су најнеразвијенији региони управо они у којима се не говори стандардним језиком, што је додатно појачавало омаловажавање људи из тих региона.

Тих деведесетих година XX века пронађен је интернет који је могућност протока информација повећао до неслућених размера. Пироћанци су га брзо прихватили, што је значило појачавање комуникације на светским језицима, али и на стандардном српском за саговорнике из Србије, јер би тврдо задржавање пиротског говора у комуникацији могло да изазива забуне. Иако су бујање национализма на Балкану и бујање интернета две појаве настале сасвим независно једна од друге, њихово снажно присуство подстакло је напуштање локалног говора. Ова појава је све видљивија, а нарочито се огледа у кућном васпитању деце у коме се пошто-пото настоји да она говоре на стандардном српском језику а никако не на пиротском и да стандардни језик користе не само у комуникацији са људима са стране, већ и са својим суграђанима. Потискивање пиротског говора врши се и на разне друге начине. Између осталог, потенцирају се неки предмети пиротске материјалне културе или чак и лепоте Старе планине као истакнута обележја локалног пиротског идентитета. У активностима гушења пиротског говора могу се поменути и деловања неких Пироћанаца који нису благонаклоно пратили потезе афирмације пиротског говора и настојали

су да их омаловаже или ометају. Играјући улогу браниоца стандардног књижевног српског језика, видели су у томе и корист за своју позицију у друштву натопљеном националистичком идеологијом.

У свету је поодавно уочено колики културни значај има језичка, а самим тим и дијалекатска разноликост. Почетком XXI века установљен је и Европски дан језика, 26. септембар, којим се слави језичка баштина Европе. С друге стране, стварање планетарне потрошачке културе угрожава културну, самим тим и језичку разноврсност, те се указује потреба да се примењују и посебне мере како би се прокламована језичка разноликост сачувала, па и побољшала.

Овде ћемо дати неколико предлога чија би реализација могла да помогне очувању пиротског дијалекта пред великом навалом светске потрошачке, као и националистичке културе.

Изучавање локалног говора треба да постане део обавезног школског програма. Додуше, дијалекти су се и до сада обрађивали у оквиру наставе српског језика, али би то требало да буде обимније, са знатнијим фондом часова и из граматике дијалекта и из дијалекатске књижевности. Никако не би требало препустити наставницима одлуку о томе да ли да обрађују ово градиво или не, односно да ли да га обрађују у оквиру редовне наставе или на секцији. Ако би се дијалекатско градиво наменило секцији, самим тим што није обавезно, од највећег броја наставника вероватно уопште не би ни било обрађено. Флексибилност у реализацији ове идеје могла би да се огледа у томе да сви не би учили све. Тамо где је јака традиционална употреба дијалекта обрађивао би се, пре свега, баш тај, њихов дијалект, а у крајевима чији је локални говор најближи језичком стандарду (говори шумадијско-војвођанског дијалекта) часови намењени дијалекту могли би да се искористе да се ђаци у тим крајевима боље упознају са сваким дијалектом помало.

У изучавању дијалекатске књижевности апсолутну предност морају да имају дела која су у потпуности писана на дијалекту, а не она у којима се само тек ту и тамо користи понека дијалекатска реч или фраза. Изучавање књижевности на дијалекту у школи препородило би ову област књижевног стваралаштва које је прилично

клонуло. Сам избор дела за лектуру дијалекатске књижевности треба да обаве експерти Министарства просвете.¹⁷

Прокламована заштита језичке баштине била би непотпуна ако се бар неке мере не би односиле и на најмлађи узраст у предшколским установама. Већ би се доста постигло ако би васпитачице и васпитачи пажљиво пратили како се деца њима обраћају и томе се прилагођавали – ако дете пита нешто тако да то више личи на књижевни језик, да му васпитачица тако и одговара, а ако би дете користило више пиротски говор, онда да му се и одговара на пиротском.

Установе културе већ по свом одређењу имају обавезу, поред осталог, да се баве и очувањем и неговањем традиционалне културе, где, условно речено, може да се сврста и традиционални говор. Ове установе то и чине, нарочито објављивањем књижевности на дијалекту. Међутим, постоји неравнотежа између прозе, која је натпросечно заступљена међу објављеним књигама и других грана књижевности. Позориште би посебним конкурсом могло да позове потенцијалне ауторе да напишу драмске текстове на дијалекту који нису „смешни“. Посебно треба подстаћи писање поезије на дијалекту која је прилично ретка. Свака установа културе могла би да направи свој програм неговања пиротског говора и да већ постојећим садржајима придода и детаље који се односе на дијалекат. На пример, пиротска Библиотека би могла да у редовна такмичења рецитатора укључи и рецитовање текстова на дијалекту, итд.

У локалној скупштини општине (града) одборници дискутују на стандардном српском језику. Када је предизборна кампања, па и уопште, сви политичари троше много енергије да докажу да су баш они аутентични представници народа. Тај народ у пиротском крају има и аутентичан говор. Зар није прилично логично да онај одборник који се заклиње да је аутентични представник Пироћанаца треба, барем понекад, и да говори на аутентичном говору тих истих Пироћанаца? Коришћење пиротског говора током дискусија у локалном парламенту не би нарушило службеност српског

¹⁷ Могући утицај школе на ерозију или пак на чување дијалеката изазива пажњу научника на ширем јужнословенском језичком простору, видети, на пример – Каровић, 2006; Stanković, 2016.

стандардног (књижевног) језика. Позиви за седнице скупштине и бројни пратећи материјали за њу и даље би били на стандардном језику. Одлуке, решења, закључци и даље би се писали на стандардном језику. Али би дискусије на дијалекту на самим седницама скупштине (које могу да се прате путем директних телевизијских преноса) обичном народу пиротског краја учвршћивале идентитетску свест, потпуно независно од тога шта је конкретна тема тих дискусија.

У локалним медијима пиротски говор је присутан скромно и прескромно, стереотипно, само када треба да се направи некакав „шљиви“ интермецо, у емисији за село, у новогодишњем програму и слично. Људи из медија могли би да охрабрују своје саговорнике да говоре и пиротски, такве изјаве ће гледаоци, слушаоци и читаоци пре разумети.

Од државне телевизије и од надлежног регулаторног тела за електронске медије могло би да се тражи да се престане са репризирањем телевизијских серија у којима се подсмева јужњачком говору и јужњацима. Тада би могао да се изложи став да није прихватљиво ни снимање нових сличних серија. Чак и да први потези у наведеном смеру не буду одмах делотворни, за перцепцију пиротског краја у Србији било би корисно ако би у широј јавности управо Пироћанци јасно проговорили о неприхватљивости исмевања нечијег говора.

Појава напуштања пиротског говора од стране самих Пироћанаца јесте покушај да се избегну фрустрације од омаловажавања због различитости тог говора у односу на стандардни књижевни српски језик. Међутим, само напуштање матерњег говора такође је озбиљна фрустрација јер се тиме ампутира веома значајно обележје идентитета. Они Пироћанци који напуштају пиротски говор лече једну фрустрацију тако што отварају нову и тиме се фрустрираност одржава, једино што мења облик. Овај прилог појашњавању језичке ситуације у пиротском крају могао би да буде користан не само савременицима, већ и неким будућим генерацијама Пироћанаца које ће се, уколико се пиротски говор угаси, вероватно питати зашто су се садашње генерације на то одлучиле.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, М. (2011). Даровни ћилим Цвете Агнине. *Пиројски зборник*, 35-36, 215-226.
- Антић, Т., Драгин, Г. (2016). Село гори и тако кроз социолингвистички и културолошки окулар. *Дијалектѝи срѝскоја језика: исѝраживања, насѝава, књижевностѝ 1 [Елекѝронски извор] : зборник радова с међународној скуја одржаној 11. и 12. айрила 2014. јодине у Лесковцу* (стр. 171-179). Лесковац, Лесковачки културни центар; Врање, Универзитет у Нишу, Педагошки факултет.
- Белић, А. (1905). *Дијалектѝи исѝочне и јужне Србије : са две карѝе*, Београд, Српска краљевска академија.
- Bugarski, R. (2003). *Uvod u opшту lingvistiku* (2. izd.), Beograd, Ћigoja štampa; XX vek.
- Цветковић, М. (1977). *55 јодина елекѝрификације Пиројѝа*, Пирот, Слобода.
- Ђорђевић, Д. (2017). *Оно време да се не заборави*, Пирот, Драгољуб Ђорђевић.
- Ивић, П. (2009). *Срѝски дијалектѝи и њихова класификација*, Сремски Карловци - Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јовановић, И. (1996). Двадесет пет нових књига у Пироту. *Пиројски зборник*, 22, 333-339.
- Јонић Игић, М. (2006). *Мале ѝрагске ѝриче*, Београд, Центар за науку и културу „Свети Мина“; Центар за позоришну и филмску уметност = The Academy of Royal Arts.
- Каровић, М. (2006). *Dijalekti, standard i sociolingvistički aktivizam*. U J. Granić (ur.) *Jezik i mediji : jedan jezik : više svjetova* (str. 375-383). Zagreb, Split, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
- Крстић, Д. (2014). *Консѝрукција иденѝиѝеѝа Торлака у Србији и Бујарској*. Докторска дисертација. Београд, Универзитет у Београду, Филозофски факултет. <http://phaidragb.bg.ac.rs/o:12909>
- Крстић, Д. (2019). Представе становништва пиротског краја у вези са термином Торлаци. *Пиројски зборник*, 44, 1-63. doi: 10.5937/pirotzbor1944001K
- Milosavljević, O. (2002). *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Минковић, С. (2013). *Мука*, необјављен рукопис.

- Наумовић, М. (1977). Неке фонетске особености пиротског говора. *Опелеги и искуства*, 3, 25-35.
- Николић, Г. (2014). Дrame пиротских аутора. *Пиротски зборник*, 39, 115-151. <http://www.nbpi.org.rs/wordpress/wp-content/uploads/2014/11/Goran-Nikoli%C4%87-Drame-pirotskih-autora.pdf>
- Николић, В. (1974). *Сџари Пиротџ : еџнолошке белешке из џрошлосџи џрада*, Пирот, Музеџ Понишавља.
- Панаџотовић, Т. (2010). *Речник џиротскоџ џовора*, Пирот, Pi-press.
- Petrović, Т. (2015). *Srbija i njen Jug : „južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike*, Beograd, Fabrika knjiga.
- Петровић, Т. (2016). Дијалекат као перформанс. *Дијалекџи срџскоџа џезика: исџраживања, насџава, књџжевносџи 1 [Електџронски извор] : зборник радова с међународноџ скуџа одржаноџ 11. и 12. аџрила 2014. џодине у Лесковацу* (стр. 531-538). Лесковац, Лесковачки културни центар; Врање, Универзитет у Нишу, Педагошки факултет.
- Поповић, Т. (1996). *Бледе усџомене моџ живоџа*, Пирот, Хемикалс.
- Соболев, А. (1995). О пиротском говору у светлости најновиџих исџраживања. *Пиротски зборник*, 21, 195-213.
- Stanković, В. (2016). „Nestandardni“ dijalekti i jezička diskriminacija. *Danas*, 5. маџ 2016. <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/nestandardni-dijalekti-i-jezicka-diskriminacija/>
- Станковић, С. (1997). Градски власотиначки говор(и) - социолингвистички процесџ. *О срџским народним џоворима : научни скуџ, Десџоџовац, 21-22.8.1996*, Деспотовац, Народна библиотека „Ресавска школа“.
- Станковић, Т. (1996). *Усџомене*, Пирот, Хемикалс.
- Шаре, С., Станковић, С. (2011). О феномену лингвизма међу србијском академском филолошком елитом. *Дијалекатџи - дијалекатџска књџжевносџи : [зборник радова са научноџ скуџа одржаноџ у Лесковачком кулџтурном центџру 18. децембра 2010. џодине. [3]* (стр. 46-54). Лесковац, Лесковачки културни центар.
- Трајковић, Т. (2013). Ситуациона употреба стандарда код носилаца дијалекта. *Годишњак за срџски џезик*, 13, 549-561.
- Трајковић, Т. (2017). Диглосиџа у српским дијалектима - степен испитаности. *Срџски џезик, књџжевносџи, умеџносџи : зборник радова са XI међународноџ научноџ скуџа одржаноџ на Филолошко-умеџничком факулџетџу у Краџујеџу (28-29. X 2016). Књ. 1, (Срџски) џезик*

у комуникацивној функцији (стр. 167-178). Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет.

- Трајковић, Т., Михајловић, М. (2020). Говор Врања кроз призму диглосивности. *Јужнословенски филолоџ*, 76 (1), стр. 77-105.
- Велимировић, М. (2015). *До краја свејта и назад : сећања једној лекара из Пироџа : 1893-1918*, Пирот, Народна библиотека.
- Златковић, Д. (1984). Але и неведе. *Пироџски зборник*, 11-12, 253-259.
- Златковић, Д. (1987). *Што има дума*, Пирот, Слобода.
- Златковић, Д. (2014). *Речник џироџској џовора. Том 1 и 2*, Београд, Службени гласник.
- Златковић, Д. (2015). Традиционалне дечје игре пиротског краја и суседних области. *Пироџски зборник*, 40, 81-120. doi: 10.5937/pirotzbor1540081Z
- Златковић, Д. (2017). Допуна Речнику пиротског говора. *Срџски дијалекџолошки зборник*, 64, 603-993.
- Живковић, Н. (1987). *Речник џироџској џовора*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Живковић, Н. (2014). Говор Пирота. *Пироџски зборник*, 39, 71-114. <http://www.nbpi.org.rs/wordpress/wp-content/uploads/2014/11/Novica-%C5%BDivkovi%C4%87-Govor-Pirota.pdf>

Примљено/ Received on 21.06.2021.

Ревидирано/ Revised on 28.09.2021.

Прихваћено/ Accepted on 06.10.2021.